

Epoxal roman-dilogiya - ömrün acılı-şirinli illərinin bədii salnaməsi

Qurban BAYRAMOV,
tənqidçi-ədəbiyyatşünas

(Əvvəli ötən sayımızda)

“Böyük yolun davamı (Türk xalqları ədəbiyyatına dair araşdırmalar),(Bakı, “Elm və Təhsil”, 2019, 512 səh.) böyük həcmli kitabında isə müəllifin son illərdə çap olunmuş məqalələri toplanmışdır. “Bir daha Koroğlu haqqında”, “Bolqlor Koroğlu”sunun poetikası”, “Şah fərmanı”, “M.Kaşğari “Dıvan” şeirlərinin əsas vəzn xüsusiyyətləri”, “XVIII əsr: Türkün iki şairi - M.P.Vaqif və Məhtimqulu Fəraqi”, “Macar türkoqları”, “Şeyrin bənd qurluşunun riyazi yazılışı”, “Azərbaycan şeirində ritmi-sintaktik (psixoloji) paralellər”, “Azərbaycan xalq şeirində alliterasiya və qafiyə”, “Dünya Ədəbiyyatında Orxan Pamuk zirvəsi”, “Cəlaləddin Rumi və onun «Məsnəvi»si haqqında”, “Ədəbiyyatımızın romantizmi mərhələsi təşəkkürünə sonuna qədər”, “Böyük çölün böyük oğlu - Muxtar Auevov”, “Abayın tarixi-bədii obrazı”, “Osman Əfəndinin estetik idrak nəzəriyyəsi”, vəs. bu sıradan məqalələr yenitarixi-ədəbi faktlar əsasında işlənmiş, XIX-XX əsrlər Avropa türkoloji məktəbinin nümayəndələri haqqında öçerklər də, ədəbiyyatşünas lüğətimizdə, sübhəsiz, yenidir...

Professor Məmməd Əliyevin mütəxəssislər tərəfindən yüksək səviyyədə qəbul edilən digər tədqiqat işlərindən “Azərbaycan şeir sənəti (Türk şeir materialları əsasında), Bakı, “Çaşıoğlu”, 2000, 269 səh.) tədqiqatında xaotik, ritmik, qeyri-ritmik səslər, musiqi və poeziyanın da həmin estetik səs tutumunda meydana çıxması, sözün erkən yaradıcılığı təhlilə cəlb edilmiş; “Məxtumqulu Fəraqi şeirinin poetikası, (Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, 120 səh.) kitabında böyük türkmən şairi, türk dünyası poeziyasının, ümumən dünya ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri olan Məxtumqulu Fəraqinin həyat və yaradıcılığı yeni müstəvidə -- Türkmenistanda milli birlik və həmrəylik ideyalarının, müstəqil dövlətçilik ideyasının qüdrətli qarçısı kimi, şairin əsərlərinin ideya-məzmun xüsusiyyətləri şərh edilir, xüsusilə, türk dilli poeziyada sənətkarlıq məsələlərinin öyrənilməsi, araşdırılması baxımından yüksək qiymətləndirilir.

Həmçinin, onun “Azərbaycan şeirinin vəznləri”(ADU. 1983, 115 səh.) adlı dərş vəsaiti kitabı da, bu sıradandır və ali məktəblərin humanitar fakültələrində təhsil alan tələbələr üçün yazılmışdır. Dərs vəsaitində heca vəznli Azərbaycan şeir sənətinin poetik xüsusiyyətləri şərh edilmişdir. Əsərdə vəzn və dil, dünya şeir sistemləri, onların başlıca əlamətləri haqqında geniş məlumat verilmiş, türkdilli xalqların dil quruluşu ilə bağlı olan heca vəzninin aktual nəzəri prob-

və yaxud, xatirə-memuar janrında bədii-audentik roman...

lemləri şərh edilmişdir. Zəngin poetik xüsusiyyətlərə mailk olan Azərbaycan şeirinin şəkilləri, poeziyamızda işlənən durğu növləri canlı nümunələr əsasında izah edilmişdir.

“Dədə Qorqud şeiri”, (Bakı, Çaşıoğlu, 2000. 486 səh.) tədqiqatı da, professorun maraqlı nəzəri-elmi əsərlərindəndir. Əsərdə türk xalqlarının şeir sənətinin inkişafına səbəb olmuş ritmik-sintaktik (psixoloji) paralellər, onların üzə çıxardığı qədim poetik-texniki və üslubi vasitələrin rolundan danışılmış, Dədə Qorqud şeirinin arxaik ritm vasitələri, heca vəznli şeirin təşəkkülündə ritmik qrupların-durğuların yaranması, inkişafı, onların simmetrik və asimmetrik düzülüş xüsusiyyətləri geniş izah edilmişdir. Maraqlı doğuran cəhətlərdən biri də, Dədə Qorqud şeiri ilə qədim türk şeirində, xüsusilə, Orxon-Yenisey, uyuğ abidələrindən üzü bu yana mətnlərdə istifadə edilmiş, poetik və üslubi vasitələrin müqayisəli təhlilə cəlb edilməsidir.

Diqqətə çatdırmağı lazım bildiyimiz, bu qısa xülasədən və əsərlərin sambalından görünür ki, müəllif - professor Məmməd Əliyev ədəbiyyatşünaslığın, ədəbiyyat nəzəriyyəsinin bilicilərindəndir, ədəbi qanunları kamil bilir və istiqamətləndirir, yəni bədii ədəbiyyata gəlişi təsadüfi - diletant deyil, ədəbi təfəkkürün tələbatından yaranmışdır... Onun bu epoxal romanında deyildəndən çox deyilməyənlər, görünəndən çox görünməyənlər - hər şey yüksək peşəkar yazıçı səviyyəsində deyilir, görsənir, xalqımızın yaşadığı zaman kəsiyinin aurası bədii boyalarla təqdim edilir... Romanda intuitiv və intellektual oxu qatları bir-birini əvəzləyir, müəyyən məqamlarda isə çulğışır... Yəni, müəllifin təhkiyyə manerasında intuitiv xatırlamalara daxilən intellektual münasibət var, aşkar, gizli, ya da paralelləşərək “intellektual şərh” epik kompozisiyasının sxemində, bütün təhkiyyə axarında özünü göstərir. Bu ədəbi üslub - üsul səviyyəsində romanın problematikasını yaşadığımız zamanəyə daşıyır, ictimai həyat baxımından aktuallığını şərtləndirir, elə bil, biz müəlliflə birləşərək keçdiyimiz, yaşadığımız, yaratdığımız dövrə bəca adığımız və bəca adığımız qədər bütün intellektual və psixoloji çalılarla, alicənab bir sükut içində yenidən qiymət veririk... BAŞQA SÖZLƏ, ROMANDA HƏM ELİT OXUCU, HƏM KÜTLƏVİ OXUCU ÜÇÜN ZÖVQÜ, RUHU, DÜŞÜNCƏNİ QİDALANDIRAN BİLƏN KİFAYƏT QƏDƏR ƏDƏBİ-ESTETİK QIDA BOXÇALARI VAR... MƏNƏCƏ, ROMANIN ƏDƏBİYYATIMIZDA ƏDƏBİ HADİSƏYƏ ÇEVİRİLMƏSİNƏ BU STIUMUL DA TƏKAN VERMİŞ OLUR...

Bu roman-dilogiya tizfəhmlə yazılmayıb, ilhamla, səmimiyyətlə yazılmış epoxal-epik bir gücə malikdir. Və bu epoxal-epik mövzu öz formasını epopeya-dilogiya formasını dikte etmişdir. Müəllif bu roman-epopeya-dilogiyasını datəsvir etdiyi dövrün bədii-tarixi obrazını yaradıbdır...

Roman tarixi-etnoqrafik baxımdan da maraqlı doğurur. Buradə etnoqrafizmlərlə, az qala, Azərbaycanın şimal bölgələrinin, coğrafi ərazisinin, xüsusən, Xızı, Şabran zonasını tarixi-coğrafi xəritəsi canlandırılır. Bu isə yurd yaddaşı deməkdir və fikrimcə, yurduddasını qurumaq böyük vətənpərvərlik missiyasıdır...

Bildiyimiz kimi, etnoqrafizmlər dilin lüğət tərkibində daha çox etnik milli cəhətlərini özündə əks etdirən əsas qədim leksik vahidlərdəndir. Lüğət tərkibindəki köhnə sözlər içərisində

etnoqrafik sözlər çoxdur. Köhnə məişət- lə, tarixi keçmişimizin maddi və mənəvi mədəniyyəti ilə, sənət-peşə ilə, təsərrüfat və məşğuliyyət sahələri ilə bağlı bir çox sözlər bugünkü lüğət tərkibində arxaizm və tarixizmlər qəbilindəndir.

Etnoqrafik dialektizmlərin bədii dil-də işlədilməsi birbaşa olaraq yazıçı fəaliyyəti ilə bağlıdır. XX əsrin 50-60-cı illəri ədəbi dilində diqqətə cəlb edən cəhətlərdən biri etnos məxsus olan dil elementlərinin bədii dilə gətirilməsidir. Xalq dilini dərinlən bilən yazıçılar qüvvətli ifadə imkanına malik, müəyyən bir anlayışı daha dəqiq ifadə edən sözü heç vaxt nəzərdən qaçırmır, onlardan istifadə edirlər. Etnoqrafizmlər həm yazıçı təhkiyəsində, həm də personajların nitqində işlənərək milli koloritin yaradılmasına xidmət edir ki, Məmməd Əliyev əsərində bu ədəbi üsuldən da, bacarıqla istifadə edə bilmişdir...

MƏMMƏD ƏLİYEV BU GÜNÜ-MÜZƏ QƏDƏR BİZLƏRƏ MƏLUM OLAN MEMUAR JANRINDA YAZILMIŞ ROMANLARI DEKONSTRUKSIYA ETMƏDƏN, MÖVCUD PARADİQMALARA - KANONLARA UYMADAN, OXŞARSIZ OXŞARLIQLA, BƏNZƏRSİZ BƏNZƏRLİKLƏ YENİLƏŞDİRMİŞ, TƏZƏLƏMİŞ, DAHA DA OXUNAQLI VƏ CAZİBƏDAR ETMİŞDİR... Bu romanda məni məxsusi maraqla qarşıladığım röyaları çin olması mistikasındır.

Əsərdə maraqla qarşılınan bir bioqrafiya detektivliyi xətti də mövcuddur... Bu isə ən çox Muradın uşaqlıq, şagirdlik, yəniyeməlik şağlarına düşür. Kənd uşağının “qorxulu nağıllarda” olduğu kimi meşə yollarında, dağda-dərədə, qonşu kəndlərə günün-gecənin müxtəlif çağlarında tək-tənha, payı-piyada, ata süvar olmaqla “səyahətləri” zamanı qarşılaşdığı kənd macərələrini əks etdirən təsvirlərdə özünü biruzə verir. Bu ona görə lazımlıdır ki, kənd uşağının, kəndçi yəniyemənin səmimi, qorxubilməz, təbiətlə ünsiyyətli, fərd kimi ağır-psixoloji situasiyalarda davranış bacarığı təlqin edir, onun xarakterinin, psixologiyasının, bir az da, bütün ömrünün bəzəyi olan romantik əhvalın, auranın, ruhun formalaşmasında əhəmiyyətli rola malikdir...

Romanda folkloristik, dastançılıqdan süzülən təhkiyyə ritmi, güclü ədəbi-bədii dil enerjisi, qəribə, milli ifadə tonallığı qabarıq görsənməkdədir... Romanda tarixi arayış xarakterli məlumatlar da, bədii mətnin ana xəttinə məharətlə hörülərək müəllifin qayəsinin gerçəkləşdirməsinə kömək edir.

Müəllif bu roman-epopeya-dilogiyada, həm də, insan-toptum münasibət -lərində aparıcı dəyərlərini ehtiva edir, yaxşını, xeyiri, əxlaqiliyi, elmə-biliyə-savada təşviqi, mentallığı, mənəvi saflığı, şəffaf xisləti, səmimiyyəti, etibarlı, başqa sözlə, ictimai ədalət prinsiplərini ön çəkir, işığı daha çox onların üzərinə proyeksiya edir, cəmiyyətin sosial durumunda tarazlıq axtarır, yaxşılıqların yaxşısını təlqin edir...

Bu, dünyəvi müstəvidə əsasən qədarlıq, nifrət, yalançılıq, riyakarlıq, köləlik, qorxaqlıq və s. kimi naqisliklərin toptumdan sıxışdırılmasını məqsəd qoyur. Mənəvi naqisliklər məzmun və görünüş baxımından ilahi dəyərlər - sevgi, şəfqət, mərhəmət, azadlıq, mərdlik, saflıq, düzlük, səmimiyyət və s. üz-üzə gəlir... Bütün bunlar əsərin süjetindəki sosial konfliktə təşkil edir... Çıxarılan nəticə bu olur ki, “İnsanı təbiət yaradır, lakin onu cəmiyyət inkişaf etdirir və formalaşdırır” (V.Q.Belinski). Bu mənada,

insan yaşadığı cəmiyyətin xüsusi tarixi xronotopda (xüsusi məkan, xüsusi vaxt) övlətidir... Romanın qəhrəmanı Murad kimi... Romanda reallığın xüsusiyyətləri ilə qəhrəmanın davranışının motivasiyası paralelizm təşkil edir. Belə ki, bu əsərdə XX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan şüurunun sosial, fəlsəfi, psixoloji və estetik paradoksları əks etdirilir...

Məmməd Əliyevin dilogiyasında epos təfəkkürünün xüsusiyyətləri romaniləklə və müasir epik düşüncə ilə sintez təşkil edir. Burada roman janrının müxtəlif tipləri - ailə, sosial-tarixi, tarixi-inqilabi, psixoloji, publisistik, fəlsəfi, mərkəzdən-qaçma v ə s. birləşir. Roman janrına xas xüsusiyyətlərdən biri təhkiyyə obrazıdır. Burada isə vahid təhkiyyə yoxdur, aparıcı təhkiyyəci var - Murad. Əslində bu, Muradın yaratdığı, İctimai-sosial mövqeyi olan kənd epopeyasıdır. Bu təkə Muradın sənədli bioqrafiyası deyil, bütün şimal zonasının, o cümlədən, o dövr cəmiyyətinin bədii-sənədli, müsbət sosial mesajlı, mündərcəli bioqrafiyasıdır, lakin bioqrafik əsər deyildir. Burada XX əsrin ikinci yarısında yaşayan, fəaliyyət göstərən müxtəlif sosial zümrələrə mənsub adamların bir-birindən fərqli və bir-birinə oxşar tipajlar qalereyası var. Bu romanda adı kəndliden tutmuş mühəndis, müəllim, çoban, nazir, katib, siyasətçi, sürücü, neftçi, əkinçi, alim, sənətkar, təhsil, mədəniyyət işçisi və s. adamların tipik, özü də gerçək xarakterləri - obrazları ilə tanış oluruq. Odur ki, bu əsər ədəbi-ictimai, siyasi mühit haqqında reallığın ziddiyyətlərini ört-basdır etmədən, insanın halal həyatının ən mühüm, kardinal cəhətlərini əks etdirən və memuar janrında yazılmış epik roman-epopeya hesab etmək caizdir.

Amma burada Murad və onun atası İrac (romanın ilk səhifələrində erməni xəyanəti nəticəsində həlak olsa da) obrazı dostu sadıq, dar günün adamı, ürəyi açıq, alicənab, özünəməxsus gözəl xüsusiyyətləri, özünü digərlərindən fərqləndirən bilmə bacarığı, böyüklə böyük, kiçiklə kiçik, elmə, ədəbiyyata xüsusi diqqət yetirən biriləri (birisi) kimi bütün roman boyu digər obrazlara fon verir, sanki ancaq bu xüsusiyyətləri digərlərində axtarırlar və qiymətləndirirlər.

Roman-dilogiyada başqa bir təsirli xətt də mövcuddur. Əsəri “çağdaş bir dostluq romanı da” adlandırmaq olar. Çünki süjet boyu bu xətt də əlahiddiliyyə iddialıdır. Həm də təkə “dost bioqrafiyası haqqında roman” qismində yox, əsərin elə yerləri var ki, vaxt var ikən təhkiyyəci-qəhrəman öz bioqrafiyasından da dostluq necə olar kimi parlaq lövhələri sərgiləyir. “Sevdiyim insanlara - dost dediklərimə və məni özünə dost bilənlərə...” - fikrimcə, romanın örtülü it-haf vurğusu da belədir. Babaların dostluğu, ataların dostluğu, övladların dostluğu, nəvələrə nümunə kimi yeri düşdükə mətnə ötürülən mental xüsusiyyətlərin səriştəli təqdim ümumən, bu romana xasdır. Burada, qeyd etdiyimiz kimi, müxtəlif sosial zümrələrdən maraqlı portretlər silsiləsi var, amma başlıca tema gənc nəslin həyatıdır, o gənc nəsil yeni dünyaduyumu, baxışlar sırası, həyat tərzi ilə öz istədiyi kimi yaşamağa çalışır, buna görə də, roman -xatirat, sənədli roman və s. janrlar burada sintezləşir, başqa sözlə ifadə edəsə olsaq, bu dilogiya bədiiləmiş paradikmalar silsiləsidir...

(Davamı 7-ci səhifədə)

